

ЗМІНИ В ТРАДИЦІЙНІЙ МОДЕЛІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анастасія Журавльова

УДК 39:504.75(477.46/.53)“18/19”

У статті проаналізовано питання зміни традиційної моделі природокористування відповідно до політичних та соціально-економічних реалій ХІХ – початку ХХ ст. на основі статистичних матеріалів.

Ключові слова: природокористування, геополітика, соціально-економічні перетворення, світоглядні зрушення, статистичні описи.

В статье анализируется вопрос изменения традиционной модели природопользования в соответствии с политической и социально-экономической действительностью ХІХ – начала ХХ в. на основе статистических материалов.

Ключевые слова: природопользование, геополитика, социально-экономические изменения, мировоззренческие сдвиги, статистические описи.

In the article we analyse changes in the traditional model of natural resources usage according to the political and socio-economic realities of the ХІХ – the beginning of the ХХ centuries, based on the statistic materials.

Keywords: natural resources usage, geopolitics, social and economic changes, ideology upheaval, statistical descriptions.

Ця стаття є спробою наукового аналізу статистичних описів Полтавської, Катеринославської губерній та Черкаського повіту Київської губернії, у межах яких нами розглянуто зміну традиційної моделі природокористування. Зазначимо, що їх поява була зумовлена низкою чинників. Унаслідок масштабних аграрних реформ, починаючи із середини ХІХ ст., географічно ускладнилася сільськогосподарська спеціалізація країни, тому з практичною метою вдосконалення централізованого управління просторами Російської імперії створювалася значна кількість статистичних описів.

У цьому дослідженні спробуємо простежити, які основні сільськогосподарські та світоглядні зрушення відбувалися на теренах Середньої Наддніпрянщини в ХІХ – на початку ХХ ст.

Спочатку коротко охарактеризуємо джерела. «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния» [4] – зразок одного зі спеціалізованих військово-топографічних описів, які виникали внаслідок планового обстеження територій Російської імперії

співробітниками Генерального штабу. Ініціатором та керівником проведення подібних описів був військовий міністр Д. Мілютін. Початок його програми припадає ще на 1840-ві роки і пов'язується з актуальною для того часу військовою статистикою.

Варто зауважити, що при укладанні статистичних відомостей офіцерам рекомендувалося використовувати лише офіційні джерела (наприклад, метричні книги, звіти губернаторів). Через брак необхідних матеріалів дозволялося проводити самостійні дослідження на місцях.

Перед «кореспондентами» ставилося першочергове завдання – систематизація наявного матеріалу з метою перевірки його відповідності до фактичного стану речей по губерніях.

Редакція Військово-статистичного відділу департаменту Генерального штабу планувала видати 79 описів у 18 томах (згідно з кількістю губерній) станом на 1 січня 1857 року. Проте робота просувалася доволі повільно. До 1864 року було видано 13 описів, 9 готувалися до друку.

Зазначимо, що після реорганізації військового міністерства в 1863 році було порушено

питання про доцільність проведення подібних широкомасштабних кампаній, і вже 1 липня 1864 року ця робота припинилася [5].

Слід зауважити, що більшість авторів описів указували джерела, на основі яких вони склали статистичні матеріали.

В. Павлович назвав «головні» джерела, якими він керувався під час дослідження, і декілька «допоміжних». Так, «...на перше місце мають бути поставлені всепідданіші звіти цивільного губернатора за останні п'ять років...» [4, с. V]. Автор указував на значну кількість похибок у його звітних даних і пов'язував це з відсутністю в ті часи статистичного комітету в межах Катеринославської губернії. Із переліку друкованих матеріалів виокремимо зазначені В. Павловичем праці А. Скальковського з дослідження історії Новоросійського краю, що сприяли, за словами автора, «...формуванню правильного погляду на сільське господарство, торгівлю, промисловість тощо» [4, с. VI].

Усі статистичні дані доведено до 1 січня 1858 року [4, с. V–VI].

Що нам відомо про інших авторів — Олександра Чугаєва та Олександра Богдановича? О. Чугаєв був членом Черкаської повітової управи з питань земського господарства, О. Богданович — віце-губернатором Полтавської губернії (його опис, за аналізом дослідників, є дещо компілятивним нарисом попередніх видань). Праці цих авторів відзначаються описовістю та мають краєзнавчий характер.

Відомості щодо регулярних подвірних переписів, які у свою чергу є вагомим доповненням матеріалів статистичних описів, знаходимо в статті М. Мар'євської [3].

У 1881 році при Полтавському губернському земстві було організовано Статистичне бюро, що провело п'ять подвірних переписів господарств непривілейованих і привілейованих станів (1882–1889, 1900, 1910, 1916, 1917). Широка програма перепису потребувала неодмінного кадрового поповнення. У 1900 році було створено допоміжну Статистичну комісію, завдання якої полягало в

розробці програми з налагодження поточної сільськогосподарської та економічної статистики Полтавської губернії [3, с. 131–132].

На початку «Третьей подворно-хозяйственной земской переписи в Полтавской губернии 1910 г.» [6] зазначено доцільність подібного перепису. Його проводили раз на 10 років. «...Головним завданням переписів є виявлення тих змін, які відбуваються в економічному житті населення... Матеріали <...> характеризують сучасний стан життя населення в цей момент, разом з даними поточної статистики (сільськогосподарської і загальноекономічної) мають слугувати джерелом висвітлення тих питань, що виникають у поточній діяльності земських і місцевих управлінських органів» [6, с. III]. Окрім того, «...земству необхідно знати не лише де і яких заходів населення потребує найбільше, а також і те, якими є результати цих заходів...» [6, с. XII].

Тобто, як бачимо, автори, праці яких ми спробуємо проаналізувати, обіймали ті чи інші урядові посади. Їхні описи з'являлися тоді, коли вони перебували на державній службі.

Порівнюючи відомості, подані у вищезначених джерелах, спробуємо охарактеризувати поміщицькі господарства.

Відтак В. Павлович [4] наголошував на позитивних зрушеннях, пов'язаних із діяльністю окремих поміщиків і перетворенням їхніх господарств у монополії, у результаті застосування новітніх технологій та проведення експериментів.

«Найбільш показовим є застосування різних землеробських знарядь у маєтку відставного Генерального Штабу полковника Христофорова. Багато з них винайдені самим власником, і майже всі іноземні виписані для проведення експериментів. Бажано, щоб цей приклад мав послідовників. У регіоні, де настільки цінні робочі руки, застосування машин — досить важливе» [4, с. 140].

Додаткові відомості про господарювання Василя Христофорова знаходимо в статті І. Коцегіна: «...Свої винаходи він не раз представляв на різних виставках. У 1867 році під час роботи Всесвітньої виставки у Парижі <...> отри-

мав премію “Societe de sciences industrielles, arts of belles letters de Paris”, золоту медаль і звання почесного члена товариства. <...> В Росії <...> за винайдену універсальну машину для обробки ґрунту <...> отримав орден св. Володимира третього ступеня...» [2].

В. Христофоров винайшов удосконалене рало із залізними зубцями. Також з-за кордону підприємливі господарі виписували молотильні машини, які одночасно молотили, просіювали та сортували зерно, що було досить важливим для його продажу [4, с. 137–140].

Як і В. Павлович, О. Чугаєв [8] згадував людей, які долучилися до процесу творення власне української аграрної культури світового рівня. Це, зокрема, графи Бобринські та Є. Балашева. У їхніх Смілянському та Мошногородищенському маєтках, відповідно, було організовано так звані дослідні поля. Також граф О. Бобринський у 50–60-х роках ХІХ ст. вміло розвинув культуру цукрового буряку, як і всю цукрову промисловість, створивши зразкову для всієї Російської імперії школу. Своє визнання на її просторах отримали і промислові сади Л. Павленка та Л. Смирненка під м. Городище, а також експериментальний виноградник «Основа» О. Бажанової [8, с. 56, 61, 63].

Такий мейнстрим у розвитку поміщицьких господарств спостерігався з утворенням земств, до складу яких входили переважно дворяни [2].

Чим характеризувалися селянські господарства? Зазначимо, що скасування кріпосного права не означало автоматичного придбання землі чи засобів обробки ґрунту. У статистичних описах повсякчас трапляються закиди щодо нераціонального роздрібнення земельних наділів «через володіння землею на праві подвірно-спадковому». А як же інакше? Звісно, ті господарі, які володіли хоча б якоюсь землею, намагалися розподіляти її поміж спадкоємцями, адже придбати додаткову землю не мали змоги, хіба що могли потрапити в нову залежність від новоствореного Поземельного банку.

Звернімо увагу на тези з опису О. Чугаєва: «І хоча селяни Черкаського повіту отримали значну кількість земель від поміщиків за допомогою Селянського Поземельного Банку, відкривається широке поле для діяльності Землеустрійної Комісії, відкритої наприкінці 1906 року. Діяльність <...> полягає, головним чином, у внутрішньонадільному розподілі, сприянні переселенню селян у внутрішні губернії і за Урал, наданні матеріальної допомоги населенню в землеустрої, сприянні селянам при купівлі ними земель за допомогою Селянського Банку, з'ясуванні стану селянського землеволодіння і землекористування, пропагуванні між селянами ідеї переходу до досконаліших форм землекористування і наданні селянам пояснень та вказівок щодо землеустрою» [8, с. 66].

Власне, народ і потрапляв у цю залежність, а, наприклад, значна кількість переселенців отримувала пільги й дотації. Така вибірковість із боку Російської імперії дозволяла підкреслювати «зразковий» устрій колоністів (передусім німецьких) і акцентувати увагу на нерентабельності малих господарств українського місцевого населення.

Залишаються відкритими питання: навіщо проводити паралельне переселення українців за Урал, створювати міф про нестачу земель, відривати населення від власних коренів? Пізніше ми звернемося до опису експериментальних дослідних полів, але чи вони не є наслідком того планового обстеження землеволодіння, що його здійснювали статистичні комісії? І чи мета підняття аграрного сектору не була радше підкріпленою конкретними цілями царського уряду, що сприймав селянство як об'єкт впливу, аніж дійсною потребою заохочення розвитку селянських господарств?

Розгляньмо найхарактерніші проблеми губерній, зазначені авторами описів. Їх можна поділити на дві групи: 1) ті, що спричинені недбайливим ставленням людини до природи; 2) ті, що мають природний характер.

О. Богданович указував на зміну клімату за останні 30–40 років (у гіршу сторону) і пов'язував це явище з вирубкою лісів,

а отже, — із вільнішим проходженням повітряних мас, появою засух [1, с. 42].

Вирубка лісів почалася з 20-х років XIX ст. Уже тоді дедалі частіше траплялися дубові пні — безмовні свідки колишнього багатства краю. «Сьогодні ще можна побачити, **але вже як рідкість, вікові дуби-велетні** [тут і далі пожирнення наше. — А. Ж.]» [1, с. 57]. Зазначено територію, де залишилися ліси, але «...і на цих місцях вони рік від року рідшають, **і не час, а користь ломлять їх**» [1, с. 57].

Щодо Катеринославської губернії, то В. Павлович наголошував: «...незважаючи на нестачу лісів у губернії, **не можна сказати, що їх дуже цінують**, і вирубка продовжується неправильно» [4, с. 148].

Водночас у деяких округах упроваджували заходи з метою покращення стану лісів по губерніях. Так, у Маріупольському округу обов'язковою була посадка десятини лісу, що наочно свідчило про можливість розведення лісів на місцевому ґрунті. Побутувала думка, що із часу спеціальних посадок збільшилася кількість опадів і покращали врожаї зернових культур [1, с. 182].

Оборот вирубки лісів Черкаського повіту — плановий. Розробка лісу переважно здавалася поміщикам [8, с. 64].

До природних проблем можна зарахувати проблему знищення врожаїв ховрашками, саранчею, іншими шкідниками. Кількість ховрашків особливо збільшувалася в посушливі роки, коли вони винищували не лише достиглі сорти пшениці, вівса та жита, але й зелені посіви яровини.

Автор опису Катеринославщини назвав поширені способи боротьби з ховрашками. Побічні зауваження, як-то «...головна невдача в нищенні ховрашків полягає, здається, у зобов'язаності народу, упевненого в тому, що знищити їх неможливо, що це кара небесна», засвідчують силу вірувань — релігійних і народних.

В. Павлович давав практичні рекомендації в боротьбі зі «шкідниками»: «Здається, за допомогою парових машин передбачається цілковите знищення ховрашків, щоправда,

якщо тільки господарі звернуть на це увагу. Пар, пущений у яму з більшою силою, знищує відразу все сімейство, інші ховрашки бояться поселитися в цих ямах і йдуть з околиць, де проводилося нищення паром. Вартість машини — від 150 р. до 300 р. с., додатково потребує пари волів і 2-х людей-помічників; для підвозу вугілля й води потрібна інша пара волів, але всі ці незручності незначні, порівняно з тією користю, яку може принести машина» [4, с. 93].

Однією з природних проблем, на думку О. Чугаєва, був вільний перенос вітром сипучих пісків. Утворювані ними рухливі кургани засипали орні та присадибні ділянки. Тому завдяки втручання уповноважених структур, таких як Департамент землеробства та державних майнових чинів Корпусу лісничих, починаючи з 1905 року, було здійснено показові насадження шелюги, сосни та листяних дерев на пісках, що належали селянам, задля демонстрації способу боротьби із сипучими пісками вздовж р. Дніпро [8, с. 64—65].

З початку XX ст. за державною ініціативою було розпочато надання так званої агрономічної допомоги.

У 1909 році в Черкаському повіті був призначений земський агроном, який на початку своєї діяльності знайомився з особливостями й умовами господарювання, частково влаштував читання з агрономічної тематики.

З 1910 року розпочалася активніша діяльність:

- поширення сільськогосподарських знань шляхом упровадження відповідних курсів та лекцій, популяризації тематичної літератури;
- пропаганда корисності й ефективності так званих дослідних полів;
- забезпечення населення досконалішою технікою, сільськогосподарським реманентом, насінням зі складів і прокатних станцій;
- розвиток самодіяльності за допомогою кооперативних закладів.

Зауважмо, що дослідні поля стали тим нововведенням, яке призначалося для «поліпшення» насамперед селянських господарств, а вже по-

тім — поміщицьких. О. Чугаєв згадував прізвища селян, котрі долучилися до проведення експерименту на полях.

Необхідною умовою при організації дослідних полів було погодження між власником чи орендарем поля та земським агрономом стосовно дотримання сівозмін і ведення господарювання під наглядом. Господарі отримували насіння та право безкоштовного користування машинами, а також оснащенням із прокатних станцій, що їх улаштували біля дослідних полів. Завдяки дотриманню чотирипольної системи сівозмін, належному обробітку ґрунту, якісному насінню та рядовому посіву врожаї на дослідних полях були значно вищі, ніж на звичайних.

Станом на 1910 рік у Черкаському повіті нараховувалося 20 таких полів, наступного року їхня кількість збільшилася майже вдвічі [8, с. 157–160].

Експерименти проводили не лише в галузі хліборобства, але й виноградарства. У цій статті вже згадувався виноградник «Основа», досвід якого показав, що на піщаних ґрунтах Черкаського повіту можна вирощувати досить тонкі сорти винограду. У 1910 році було закладено виноградник у графів Бобринських, поблизу м. Сміли, а вже 1911 року влаштовано показові виноградники для поширення серед селян [8, с. 63].

Розглянемо цей промисел детальніше.

Певну інформацію подано в описах Полтавської губернії та Черкаського повіту. Свідчення, які знаходимо в них, можна застосувати для означення стану промислів усієї Середньої Наддніпрянщини.

Чому для нас важливо розглянути саме винокуріння? Повернімося до історії і згадаймо, що в Російській імперії, починаючи з 1712-го і до 1863 року, малоросійські землі мали так званий привілейований статус, що дозволяв підприємцям безакцизний продаж алкогольних напоїв [9, с. 63].

Повсякчас ми стикаємося з подвійним ставленням авторів джерел, статистичних матеріалів до тих чи інших процесів, явищ, за-

гального положення соціальних класів тощо у вищеозначеному регіоні.

Відтак О. Богданович убачав позитивний момент в існуванні малих винниць, оскільки для їх утримання достатньо було використувати залишки продукції (надлишки зерна чи солому, що мала гіршу якість і не йшла на корм). З уведенням акцизної системи всі малі підприємства стали збитковими.

«Тепер заводи, становлячи монополію капіталу, підпорядковуються комерційним підприємствам і, приносячи користь одиницям, не дають уже, як колись, можливості підробітку жителям краю, а радше завдають шкоди губернії, знищуючи ліси, настільки в ній незначні. Завод у 50 і 100 чвертей з удосконаленими апаратами соломою не натопиш... Можливо, за висловлене розчарування щодо знищення маленьких заводів нас назвуть ретроградами — що поробиш, ми все-таки залишаємося при думці, що в місцевості суто землеробського характеру знищення маленьких заводів не принесло користі краю» [1, с. 68–69].

Автор убачав певну «романтику» в існуванні маленьких винокурень, та чи безакцизний продаж спиртних напоїв не був для Російської імперії найлегшим способом контролю народних мас? Про що може свідчити дата «1863»? Політична необхідність у скасуванні кріпацтва спричинила ряд соціально-економічних перетворень, тобто система прийняла інший вектор.

Раціональна оцінка підприємницьких здібностей дозволяла В. Павловичу вести мову про виключно монопольний характер винного промислу, що пояснювалося володінням, з боку поміщиків, належним капіталом. Він також зазначав: «...Та навіть якби в якій-небудь общині і можна було зібрати достатньо коштів на цю справу, то, найімовірніше, не підприємливість місцевих селян заважатиме облаштуванню заводу, хоча після знищення відкупної системи їм було б дано на це повне право» [4, с. 174].

Про що може свідчити подібна розбіжність поглядів? Людина відчуває певну розгубле-

ність, пов'язану з різким «прискоренням» часу. Імовірно, нотки цієї розгубленості наявні в опису О. Богдановича, який поодинокими закидами проявляє тугу за колишнім устроєм. Опис В. Павловича написаний раніше, проте в ньому не простежується романтизований настрій, перед нами — логічний виклад думок автора щодо існуючого стану речей, з огляду на специфіку його діяльності. Усе вищеозначене засвідчує амбівалентне ставлення статистів до прогресу. Одні наголошували на доцільності новітніх агротехнічних заходів і були їхніми «палкими прихильниками», інші не могли підтримати зміни.

Зауважмо, що ставлення до пияцтва демонстрували Рухи Тверезості. Народний аспект проілюстровано в поданому П. Чубинським переказі. У ньому мовиться про те, як Господь дарував чортам душі, що помруть від їхньої «туманної води» [7, с. 49]. Цей приклад засвідчує силу «живих» на той час народних вірувань, які діяли попри табу.

Автори описів намагалися дати свої оцінки також окремим рисам національного характеру українців. Цю справу, такі спостереження досить суб'єктивні, що неодноразово спростовувалося в наукових дослідженнях.

Зокрема, нашу увагу привернуло трактування ролі традиції, яка визначала способи господарювання українців. Її міцне вкорінення в суспільну свідомість «змушувало» повторювати модель життя батьків і, на думку авторів, тим самим згубно впливало на ефективність господарювання: «...Дивні, іноді смішні й навіть безглузді звичаї, <...> жодні приклади не можуть покращити устрій малоросіян: грубі забобони змушують сина жити так, як і його батько» [4, с. 264–265].

«Господар глибоко ображається, коли виявляється, що головним джерелом існування сім'ї є не хліборобство. Він уперто наполягає на тому, що сім'я живе за рахунок хліборобства, тому що “і батьки, і діди наші з того жили”» [6, с. XV].

Досить суперечливий характер мають також загальнопоширені думки авторів джерел

щодо **впливу клімату** на формування особного малоросійського типу.

Спільною є теза про те, що родючість ґрунтів, помірний клімат формували в'ялість, неповороткість, упертість українців. Тут же негативний образ «ледачого хохла», що на той час був досить сталий і «не дивував» іноземних дослідників, а сприймався як факт. На противагу занедбанам господарствам українських селян за приклад ставився устрій поміщиків та колоністів (переважно німецьких). Певний дисонанс виникає, коли читаємо відповіді самих авторів на подібні закиди. Зокрема, до чинників, які зумовлювали природне небажання працювати задарма на чужій землі, належать соціальна нерівність і наявність кріпосного права. У В. Павловича читаємо: «...Поміж господарствами всіх цих класів існує суттєва відмінність, що простежується внаслідок різниці в засобах, уміннях і навіть привілеях та правах кожного» [4, с. 130], «...до того ж колишнє кріпосне право значно применшило в них бажання піклуватися про покращення свого положення» [4, с. 264–265].

О. Богданович зауважував, що наплив різних народностей, а надто кріпосне право, відчутно позначився на українцях, хоча «ще й досі, переважно поміж козацького стану, а особливо серед жителів узбережжя Дніпра», можемо зустріти типових представників нації [1, с. 155].

Ці автори стверджували, що «малоросіянин щиро любить свою батьківщину, він, так би мовити, **міцний землю**» [1, с. 158].

Водночас про притаманну українцям працьовитість та охайність свідчать тези: «...Місцевий люд живе хоч незаможно, проте в достатку. Тутешній бідний селянин міг би називатися заможним у західних губерніях і в більшості Великооруських. Їхні житла вирізняються охайністю, вони щотижня вибілюються й вичищаються. Курних приміщень зовсім немає, вікна в будинках досить великі, що надає їм вигляду міських будівель» [4, с. 264].

Загальна думка, яку висловлювали автори описів, полягає в тому, що розвиток і посту-

повий вихід сільського господарства на новий рівень, навіть при існуванні значної кількості нерентабельних господарств, відбувався внаслідок застосування поміщиками новаторських, експериментальних заходів, діяльності дослідних полів, залучення іноземних технологій, за сприяння російського уряду. Водночас негативна оцінка господарської діяльності українського населення мала досить суперечливий характер та була позбавлена об'єктивності. Це до 1900 року населення жило в умовах натурального господарства. Лише за подальші 10 років цей устрій докорінно змінився. Певні сільськогосподарські зміни вже було охарактеризовано в цій статті. На початку ХХ ст. найважливішим чинником при веденні господарства була наявність власної «зручної» землі. Це в майбутньому визначило весь комплекс умов та напрямів діяльності [6, с. ХХІІ].

Світоглядна криза межі ХІХ — початку ХХ ст. стала наслідком не лише соціально-економічних перетворень, але й низки інших чинників. Серед них: уже згадуване пришвид-

шення плинності часу через науково-технічний прогрес, переорієнтація насаджених урядом Російської імперії цінностей, часткова зміна клімату у зв'язку з посиленням антропогенної діяльності, урбанізація, поява мануфактурного виробництва тощо.

Світоглядна криза була зумовлена докорінним зламом старого устрою без розуміння тих законів, які диктували нові умови життя.

Отже, запропонований ретроспективний огляд проаналізованих джерел у їх соціально-політичній прив'язці до історичних реалій мав на меті проілюструвати результати аналітичної діяльності статистів, укладачів військово-топографічних, статистичних описів щодо основ природокористування, які мали місце на той час. Критичний аналіз цих джерел показав, що поряд із прогресивними аспектами досліджень існував суперечливий погляд авторів на існуючі традиції в природокористуванні населення, зумовлений імперською політикою влади стосовно українського селянства загалом.

1. *Богданович А. В.* Сборник сведений Полтавской губернии. С картою губерний и планом г. Полтавы. — Полтава : Типография Губернского правления, 1877. — 283 с.

2. *Кочергін І. О.* Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду / І. О. Кочергін // Гуманітарний журнал. — 2010. — № 3–4. — С. 16–29.

3. *Мар'євська М. Ю.* Ретроспектива як джерело вивчення організаційно-економічних основ місцевого селянського та фермерського господарств / М. Ю. Мар'євська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. — 2010. — Вип. 1. — Т. 1. — С. 131–141. — (Серія «Економічні науки»).

4. Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / составил генерального штаба капитан В. Павлович. — С.Пб. : Типография департамента генерального штаба, 1862. — 396 с.

5. *Петрова І.* Військово-топографічні описи ХІХ ст. як джерело з історії матеріальної та ду-

ховної культури українського народу / І. Петрова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. пр. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. — Вип. 6. — С. 172–181. — (Серія «Історичні науки»).

6. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 г. Статистическое бюро Полтавского Губернского Земства. — Полтава : Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1913. — 176 с.

7. *Чубинський П. П.* Мудрість віків : у 2 кн. / П. П. Чубинський ; упорядкув. С. Горкавого, Ю. Іванченко. — К. : Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 224 с. : іл. — (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського).

8. *Чугаєв А. В.* Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / А. В. Чугаев. — Черкасы : Издание Черкасской Уездной управы по делам земского хозяйства, 1911. — 176 с.

9. *Шестопал М.* Євреї на Україні [історична довідка] / М. Шестопал. — К. : Оріяни, 1998. — 117 с.